

В. П. ШАГАНЕНКО

СИСТЕМА ПРАВА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗГЛЯДУ

Аналізуються історичні аспекти виникнення, формування та розвитку системи права.

Ключові слова: система права, предмет правового регулювання, метод правового регулювання.

Анализируются исторические аспекты возникновения, формирования и развития системы права.

Ключевые слова: система права, предмет правового регулирования, метод правового регулирования.

In analyse the historical aspects of origin and forming of the system of right.

Key words: system of right, article of the legal adjusting, method of the legal adjusting.

Сучасний стан системи права характеризується складними та суперечливими процесами. Проведення реформ потребує інтенсивної правотворчості, а також всебічного та ефективного її впливу на процеси, що відбуваються в Україні. Насамперед, – це вдосконалення законодавства, формування нових правових інститутів, які відповідають реальним умовам ринкової економіки, критеріям правової держави, міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини.

Одним із ключових питань у дослідженнях будь-якого правового явища є питання про його походження та пояснення його існування. В цьому контексті не є винятком і система права.

Дослідженню деяких аспектів системи права присвячено праці таких видатних вітчизняних і зарубіжних вчених, як М. Александрова, С. Алексєєва, М. Аржанова, М. Байтіна, С. Бобровник, О. Богініча, П. Євграфова, Є. Євграфової, О. Іоффе, О. Зайчука, Д. Керимова, М. Козюбри, В. Лазарєва, М. Марченка, В. Матузова, В. Мозоліна, В. Нерсєсянца, Н. Оніщенко, М. Орзіха, Є. Пашуканіса, О. Петришина, П. Рабіновича, О. Скаун, П. Стучки, Т. Тараконич, Ю. Тихомирова, М. Шаргородського, О. Шебанова, Б. Шейндліна, Ю. Шемшученка, О. Ющика, Л. Явича та ін.

Існувало дві історичні передумови формування юридичної думки про систему права. Перша передумова полягає у формуванні системного підходу до різних галузей знань. На початку ХХ ст. у філософії права склалася певна система категорій, якої було недостатньо для аналізу явищ і процесів, що досліджувалися наукою. Водночас виникла потреба в розробці системного підходу як методології пізнання та способу організації практичної діяльності. Друга передумова формування юридичної думки про систему права відбулася після Жовтневої революції 1917 р. В ті часи юридична думка була спрямована на створення нового вчення про право, яке відбувалося на засадах марксистсько-ленінської теорії. Отже, це був процес формування та розвитку радянської марксистсько-ленінської теорії права та юридичної науки, які заперечують інші вчення про право. Зокрема, вчені у своїх дослідженнях щодо цілісності, упорядкованості, організаційності права використовували системний метод.

Вагомий внесок у дослідження права як системи зробив П. Стучка¹. У своїй роботі він визначив право як систему суспільних відносин, яка відповідає інтере-

сам панівного класу й охороняється його організаційною силою. Такий підхід у теорії права називався класово-соціологічним.

Аналізуючи дефініцію права, вчений виокремив декілька моментів: по-перше, «система» ототожнювалася з «порядком»; по-друге, підкреслювався класовий характер права; по-третє, право має державно-охоронний характер².

У подальшому, усвідомлюючи необхідність розробки поняття «система права», П. Стучка визначив його як форму організації суспільних відносин, а під впливом критики – як систему норм (за обов'язковою умовою визнання класового інтересу в праві) «разом або поряд» з системою суспільних відносин. Водночас автор неодноразово повертався до початкового варіанту своєї дефініції, вважаючи її найприйнятнішою щодо марксистського розуміння права³.

Іншої позиції щодо визначення системи права дотримувався Є. Пашуканіс, який розглядав право як систему правових відносин⁴. Автор зазначав, що «розвиток права як системи було викликано потребою товарообігу»⁵. Підвалиною його правового вчення була ідея про систему права як форму правової комунікації, що виникла на підставі обмінних відносин⁶.

Можна зазначити, що підходи П. Стучки та Є. Пашуканіса суперечили один одному, однак стали поштовхом для подальшого розвитку вчень про право. Саме ці дослідники у своїх роботах заклали фундамент конструкції системи права.

Отже, юридична думка про систему права формувалася під впливом двох основних факторів: розвитку системного підходу в різних галузях знань і державної політики в галузі права.

Радянська теорія права була вимушена відмовитися від важливих теоретичних розробок в галузі вивчення системи права дореволюційного періоду. Водночас увагу вчених привертало питання співвідношення приватного та публічного права. Однак, залишивши вагомий науковий матеріал щодо зазначеної проблематики, дореволюційні правознавці С. Муромцев, М. Коркунов, Л. Петражицький, Г. Шершеневич не змогли знайти універсального критерію поділу комплексу правових норм на приватне та публічне право.

В тих умовах необхідно було дати нову класифікацію праву. Проте на перше місце виходить поняття «галузь права». Зокрема П. Стучка писав, що «поділ права на галузі необхідно перейняти із буржуазного суспільства. Тому, що коли теоретики поділяли право на внутрішнє та зовнішнє ... практики юристи поділяли право за галузями»⁷.

Дискусія щодо принципів побудови системи права була однією із найгостріших у науковому середовищі та нараховувала чотири підходи.

Вперше у 1938 р. А. Вишинський у доповіді на I Всесоюзному зібранні наукових співробітників в Інституті права Академії наук СРСР визначив «офіційне» тлумачення принципу класифікації системи радянського права за предметом правового регулювання. Було науково обгрунтовано поділ системи права за предметним критерієм – кримінальне, цивільне, адміністративне, трудове, фінансове та інші галузі права⁸. Проте, визначаючи будь-яку галузь права за допомогою її предмета, автори ставили конкретні завдання тій або іншій галузі суспільного життя, які держава вирішує шляхом створення та застосування відповідних правових норм і розвитку правових відносин.

У 1939 р. М. Аржанов у праці «О принципах построения системы советского социалистического права»⁹ запропонував у якості загального критерію класифікації галузей – предмет правового регулювання, який був визнаний більшістю

правознавців.

Водночас наголошувалася необхідність виокремлення інших критеріїв, що розмежовують класифікаційні групи елементів системи права. Зокрема, С. Бра-тусь і М. Миколаєнко запропонували поділ права на галузі за методом правового регулювання¹⁰.

Отже, підсумком першої дискусії, яка визначила перший підхід щодо побудо-ви системи права, стало формування науковцями загальних уявлень про систему права та виокремлення загального критерію класифікації галузей – предмета пра-вового регулювання.

Проте основним недоліком цього підходу стало те, що не було сформульовано поняття системи права. Основні зусилля були спрямовані на виокремлення кон-кретних галузей. Однак не було вказано, що об'єднує ці галузі, тобто, що лежить в основі об'єднання різних елементів системи права в єдине ціле.

У ході наступної дискусії науковцями був визначений другий підхід щодо побудови системи права та сформульовані недоліки першого підходу, зокрема: поняття «предмет регулювання» не було глибоко досліджено, в зв'язку з чим вия-вляти будову системи радянського права, спираючись на єдиний критерій, не вда-лося; наголошувалося, що поряд із предметом, вагоме значення для розуміння системи радянського права має метод регулювання; поділ радянського права за галузями не був побудований на єдиній класифікаційній zasadі, і внаслідок цього теоретичні конструкції стали неспроможними відобразити систему радянського права в її єдності та з усією властивою їй стрункністю¹¹.

На думку С. Алексєєва, предмет правового регулювання дозволив виокремити галузі права без об'єктивної необхідності. Саме це і спонукало вчених зайнятися розробкою метода правового регулювання як додаткового критерію класифікації системи права². Водночас деякі вчені підтримували виключно предметний кри-терій, однак запропонувати інші підходи щодо вирішення зазначених проблем, крім метода правового регулювання в якості критерію класифікації системи пра-ва, вони не змогли.

Однак новий принцип класифікації за предметом і методом правового регулю-вання також мав свої недоліки, зокрема не було, сформульовано визначення мето-да правового регулювання та вироблено критерію відмежування одного методу від іншого, що призвело до повернення теорії права до тих проблем, на вирішенні яких зупинилися дореволюційні вчені-юристи, про принципи, що закладені в основу поділу права на приватне та публічне.

У цей період почалися спроби ввести нові класифікаційні ознаки системи пра-ва. В. Мешера виділив критерії галузевої класифікації в особливостях поділу норм права на гіпотезу, диспозицію та санкцію. Це призвело до виділення трьох основних груп санкцій (кримінальних, адміністративних і цивільних), які сприя-ли поділу права на галузі кримінального, адміністративного та цивільного. Зокре-ма, в гіпотезах і диспозиціях норм права вміщені особливості, що дозволяють не поділяти радянське право на частини, а виокремлювати конкретні галузі із враху-ванням різноманітних факторів, зокрема, політичних, економічних, історичних, географічних. Ці галузі автор називав «комплексними» та зараховував до них трудове, сімейне, фінансове, повітряне, земельне право тощо¹³.

Складним питанням виявилось й визначення поняття «система права». Були виявлені основні теоретичні проблеми, а також визначені завдання, вирішення яких було необхідним для обґрунтованого визначення системи права.

Деякі вчені наголошували, що дискусія про систему права призвела до дискусії про предмет окремих галузей права. Проте не можна спочатку встановлювати предмет кожної галузі права, а потім сукупність цих галузей оголосити системою права. Система права – це не тільки поділ на галузі права. Система права – це щось більше та значуще¹⁴.

С. Алексєєв зазначав, що важливим питанням дискусії про систему права є питання про теоретичні критерії класифікації галузей права. Проте система права визначалась як об'єктивно існуючий порядок розміщення правових інститутів за закономірно пов'язаними галузевими підрозділами (галузями)¹⁵.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що дискусія науковців щодо зазначеної проблематики виявила основні недоліки в будові системи права, зокрема відсутність наукових розробок щодо основних критеріїв, які об'єднують різноманітні елементи системи права; не визначено поняття «метод правового регулювання»; сформульовано поняття «система права»; виокремлено додатковий критерій класифікації системи права – метод правового регулювання.

Цілком очевидно, що другий підхід визначив нові напрями діяльності для представників загальної теорії держави та права. По-перше, продовжилися дослідження критеріїв, що характеризують єдність системи права. Запропоновано використовувати при дослідженні даного питання досягнення філософської та інших наук. Зокрема, використання системного підходу у вивченні взаємозв'язків і взаємовпливу галузей та інститутів права. По-друге, доведена стійкість метода правового регулювання як системоутворюючого критерію системи права.

С. Алексєєв визнав, що згадка про «додатковий» характер даного критерію – це традиційний погляд на роль предметної ознаки. «Метод правового регулювання із додаткового стає основним, як тільки перед ним фігурують суспільні відносини, які входять до декількох галузей права»¹⁶. Однак поява додаткового критерію диференціації системи права не вирішила основної проблеми в теорії права – появи великої кількості галузей права¹⁷. Відбулися зміни лише в тому, що крім предмета необхідно було також визначити метод правового регулювання для нової галузі. Зробити це було не складно, враховуючи те, що чіткого та єдиного розуміння методу в юридичній літературі висловлено не було.

Одними із перших монографічних досліджень, що узагальнюють думки більшості вчених із зазначеної проблематики, стали праці О. Шебанова «Система радянського соціалістичного права»¹⁸, С. Алексєєва «Загальні теоретичні проблеми системи радянського права»¹⁹.

Таким чином, під впливом суттєвих коректив науковців, що були внесені під час дискусії, визначився другий підхід щодо вирішення питань системи права в 70-х – початку 80-х рр. Правознавці почали більше уваги надавати аналізу методу правового регулювання, що пов'язане з пошуком шляхів і засобів підвищення ефективності права, вдосконалення правового регулювання.

У 80-х рр. на сторінках журналу «Радянська держава і право» розгорнулася дискусія науковців, яка визначила третій підхід щодо побудови системи права²⁰.

Деякі вчені, які виступили за перегляд підходу до поняття системи права за сутністю, пропонували відмовитися від методу правового регулювання як основи для поділу права на галузі, зазначали, що непотрібно шукати в галузях права ні предмет, ні метод, а необхідно звернути увагу на інші ознаки. Деяких науковців об'єднала точка зору, відповідно до якої «галузей в праві немає», внаслідок чого від спроб вирішення проблем системи права необхідно відмовитися на користь розгляду питань системи законодавства.

Однак більшість дослідників визнавали правильність підходів щодо цієї проблематики, що склалися раніше. Законодавство того періоду було значним за обсягом і розгалуженим, тому потребувало структуризації. У зв'язку з цим великого значення набуло посилення системності права, його комплексності, узгодженої дії всіх його галузей та інститутів.

Отже, суперечності та судження, що були висловлені науковцями під час наукової дискусії, дозволили зробити важливий висновок: вироблена конструкція «предмет-метод» правового регулювання не дозволяє прийти до єдиної думки щодо галузевого складу системи права.

У 2001 р. в Московській юридичній академії відбулася Всеросійська наукова конференція на тему: «Система російського права»²¹. Її учасники розгорнули наступну наукову дискусію щодо зазначеної проблематики та визначили четвертий підхід стосовно побудови та розвитку системи права. Науковці зазначають, що в нинішній період вказана проблема залишилася поза дослідженнями вчених, зокрема, у сучасній доктрині права поняття «галузь права» виявилось розмитим і знеціненим до такої міри, що його стало неможливо використовувати на практиці.

Деякі автори зазначають, що існує розмитість утверджених критеріїв систематизації права (предмета і методу правового регулювання), їх незначна практична значимість у сучасних умовах²².

Структура системи права, наголошує В. Мозолін, у її узагальненому вигляді складається з трьох рівнів: конституційного права; основних галузей права (цивільне, трудове, адміністративне, податкове, кримінальне, процесуальне); правових утворень, що функціонують в окремих сферах життєдіяльності суспільства і держави.

На думку автора, основними критеріями розмежування вищезазначених рівнів права є сфера дії правових норм, що входять у правові утворення відповідних структурних рівнів, характер і юридична природа правовідносин, що виникають у результаті правового регулювання соціальних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави, регулюючі можливості зазначених правових норм²³.

В. Мозолін зазначає, що комплексні утворення не можна розглядати як комплексні галузі права, однак не пояснює, яке місце комплексних утворень у системі права та їх співвідношення з іншими елементами.

Цілком очевидно, що відмовлятися від використання звичного для юриста терміна «галузь права» немає потреби. Вважаємо, що необхідні додаткові аргументи та пропозиції для чіткішого обґрунтування щодо виокремлення конкретних галузей права з врахуванням досвіду дискусій, які відбулися. Більшість учасників конференції залишилися на позиції двохелементного складу критеріїв поділу системи права на галузі й інститути – предмета та метода правового регулювання. Інших конструктивних пропозицій висловлено не було.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в ході наукових дискусій виокремлено наступні підходи щодо побудови системи права: перший підхід – виокремлення основного критерію поділу права на галузі – предмета правового регулювання; другий підхід – не заперечуючи значущості критерію поділу системи права на галузі – предмета правового регулювання, підкреслив значення метода правового регулювання та привернув увагу вчених до проблеми вдосконалення системи законодавства; третій підхід – звернув увагу на проблему вдосконалення системи законодавства із врахуванням виокремлення пріоритетних критеріїв поділу права

на галузі, не відмовляючись від фундаментальних положень; четвертий підхід – не вніс суттєвих корективів у вироблені раніше позиції вчених щодо даного питання: предмет і метод як критерії поділу системи права на галузі залишилися непохитними.

Отже, на сучасному етапі у вітчизняній правовій літературі відбувається переоцінка багатьох соціальних цінностей, зокрема й системи права. Передбачаються нові напрями, обґрунтовуються принципи та способи впливу на суспільні відносини. Саме в цих умовах відбувається «реформування» української системи права, а саме – її перетворення в логічну та зумовлену об'єктивними реаліями систему правових галузей, інститутів і норм.

Цілком очевидно, що виникла нагальна потреба в науковій оцінці процесів, що відбуваються, трансформації діючого права та виробленні рекомендацій, які впливають на всі сфери життєдіяльності та розвитку українського суспільства і держави.

1. *Стучка П. И.* Революционная роль права и государства: Общее учение о праве. Общее учение о праве и о государстве. – Ч. 1. – М.: Госиздат, 1921. – С. 13. 2. *Стучка П. И.* Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. – Рига: Латв. гос. изд-во, 1964. – С. 58. 3. *Алексеева Л. Б., Шаров А. Н.* П. И. Стучка о государстве и праве // Правоведение. – 1965. – № 3. – С. 136. 4. *Паиуканис Е. Б.* Общая теория права и марксизм. – М.: Изд-во Ком. Акад., 1929. – С. 41. 5. *Паиуканис Е. Б.* Избранные произведения по общей теории права и государства / Отв. ред. Л. С. Мамут, В. С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1980. – С. 111. 6. *Мороз Е. В.* Тоталитаризм политической мысли XX века: Учебное пособие. – Кемерово, 2008. – С. 78. 7. *Стучка П. И.* Революционная роль права и государства. Общее учение о праве. – М.: Изд-во Ком. Акад., 1924. – С. 134. 8. *Полянский Н. Н.* Вопросы систематики в уголовном процессе // Советское государство и право. – 1939. – № 3; *Генкин Д. М.* Предмет советского гражданского права // Советское государство и право. – 1939. – № 4. 9. *Аржанов М. А.* О принципах построения системы советского социалистического права // Советское государство и право. – 1939. – № 3. – С. 26-35. 10. *К дискуссии о системе права* // Советское государство и право. – 1940. – № 8-9. – С. 197-204. 11. *Шаргородский М. Д., Иоффе О. С.* О системе советского права // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 102. 12. *Алексеев С. С.* О теоретических основах классификации отраслей права // Советское государство и право. – 1957. – № 7. – С. 99. 13. *Мешера В. Ф.* О делении системы права на отрасли // Советское государство и право. – 1957. – № 3. – С. 97. 14. *Дембо Л. И.* О принципах построения системы права // Советское государство и право. – 1956. – № 8. – С. 88, 89. 15. *Алексеев С. С.* О теоретических основах классификации отраслей советского права. – С. 99. 16. *Алексеев С. С.* Отрасли советского права: проблемы, исходные положения // Советское государство и право. – 1979. – № 9. – С. 17. 17. *Халфина Р. О.* О системе советского права // Советское государство и право. – 1978. – № 9. – С. 131. 18. *Шебанов А. Ф.* Система советского социалистического права. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1961. – 42 с. 19. *Алексеев С. С.* Общие теоретические проблемы системы советского права. – М.: Госюриздат, 1961. – 187 с. 20. *Система советского права и перспективы ее развития (Круглый стол журнала «Советское государство и право»)* // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 80-110; *Советское государство и право.* – 1982. – № 7. – С. 100-120; *Советское государство и право.* – 1982. – № 8. – С. 49-70. 21. *Байтин М. И., Петров Д. Е.* Система права: к продолжению дискуссии // Государство и право. – 2003. – № 1. – С. 25-34. 22. *Мартьянов В. Ф., Чернышов С. В.* К вопросу о месте метода правового регулирования в системе критериев отраслевой структуризации права // История государства и права. – 2007. – № 1. – С. 8. 23. *Мозолин В. П.* Система российского права (доклад на Всероссийской конференции 14 ноября 2001 г.) // Государство и право. – 2003. – № 1. – С. 110.